

# Schosberger Pál

## Életrajz

*Schosberger Pál nyugdíjas építésvezető, emellett azonban egész életében azon dolgozott, hogy információt gyűjtsön a zsidókról és életükről a Vajdaságban, ott, ahol élete nagy részét töltötte. A második világháborúban sok családtagját elveszítette. A háború után fölismerte, hogyha szeretné megőrizni mindazoknak az emlékét és örökségét, akiket elveszített, kemény munka vár rá. Ezért éveken át gyűjtötte az információkat a családjáról, és mind a mai napig igyekszik újabb adatokat találni. Ez az ő öröksége fiának, unokáinak és dédunokájának. Feleségével, Ágnessel él a város központjában. A városnak ezt a részét főként zsidók lakták, de ma itt találhatóak a főbb boltok és kávézók. A nappalijukban ülünk, ahol rengeteg a zsidó dísz tárgy, amelyek közül jó néhány a családé volt, és a háború után találták meg őket újra.*

A Schosberger család Schossbergből, vagyis Sasvárról [Nyitra vm.] származik. Erre a környékre a tizenhetedik században jöttünk III. Károly hírhedt 1726-os törvénye, a *Familiantengesetze* után [lásd: Családalapítási rendelet] [Ezek szerint a család valójában a tizennyolcadik század során került a Felvidéktől a délvidékre. – A szerk.]. A családuk már kilenc generáció óta Újvidéken él, beleszámítva a dédunokámat, Filipet is.

Az első információ a családomról ükapámról, Schosberger Ábrahámról van, aki 1779-ben született. Nem tudom, hogy hívták a szüleit, de úgy gondolom, ők is Újvidéken éltek. Az 1808-as népszámlálásnál Ábrahámot kiskereskedőként (*latinul: sacarius*) jegyezték be, akkoriban így nevezték a házalókat. Ábrahám felesége, Feith Fáni Bugyiról való [Bugyi – nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1891-ben 2900, 1910-ben 3500, 1920-ban 3600 lakossal. – A szerk.]. Érdekes, hogy a két család között (Schosberger és Feith) négy generáción át kötöttek házasságot. Ábrahám és Fáni gyerekei Móric, Nátán, Lázár és Cili.

A szabadságharc alatt, Újvidék 1849. június másodikai megtámadásakor egy gránát eltalálta azt a házat, ahol Ábrahám lakott, és végzett vele. Minthogy akkor Ábrahámot nem tudták temetőben eltemetni, a családja beletette egy mosóteknőbe, és a fás csűrben temette el. Fáni ükanyám a családjával együtt Bugyira menekült a szüleihez, és ott maradt körülbelül egy évig. Amikor aztán a család visszatért Újvidékre, a néhai Ábrahámot exhumálták, és eltemették az újvidéki zsidó temetőben. A sírkövén egy kancsó van, a levita nemzetséghez való tartozása jelképeként [A leviták, Lévi törzsének tagjai a mózesi törvény szerint nem kaptak földet, de ők látták el az ókori Izraelben az adminisztratív feladatokat, továbbá a Szentély (Templom) körüli szolgálatot: Áron papi leszármazottai (kohének) végezték az áldozati szertartást, a többi levita pedig énekesként, zenészként és kiszolgáló személyzetként működött. Ma már csak jelképes szerepük van a vallásban: közvetlenül a pap után hívják föl őket a Tórához, és ők mossák meg a papok kezét a papi áldás előtt. A sírköveken kancsó jelöli a lévíták sírhelyét. – A szerk.].

Dédapámat apai ágon Schosberger Móricnak (Mór, Mózes-Leb) hívták. 1822-ben született, Újvidéken, de vannak olyan dokumentumok, amelyek szerint 1828-ban. Apja [Ábrahám] halála [1849] után Móric Bugyira ment, és ott maradt három évig. Nem sokkal Bugyira való megérkezése

után megismerkedett Feith Rozáliával, akit 1850 májusában feleségül vett. Miután visszatért Újvidékre, Móric kereskedő lett, és az 1875–1880-as adókönyvekből megtudtam, hogy adót és különadót is fizetett. Újvidéken halt meg 1896. november tizedikén, és az újvidéki zsidó temetőben temették el.

Van róla dokumentum, hogy Schosberger Rozáliának [*Schosberger Móricné Feith Rozáliának, az apai dédmamának*] volt egy törvényes gyermeke, a gyermek nevét azonban nem jegyezték be, de valószínűleg Rozáliának hívták, mivel ő született Bugyin 1853-ban. A gyerekeik Regina, Rozália, érdekes, hogy a lányt ugyanúgy hívják, mint az anyját, hiszen ez a névadási szokás nem gyakori a zsidóknál [lásd: névadás], Adolf, Fülöp, Leopold, Flóra és Gizella. Két halva született gyermekük is volt (1868 és 1869).

Móric aktív volt a zsidó körökben, azaz különböző szervezetekben. Benne volt a Hevra Kadisa vezetőségében 1885–1888 között, a neve szerepel a tisztségviselők között. Nem tudom, mennyire voltak vallásosak, Újvidék soha nem volt olyan vallásos, mint más helyek, Péterréve vagy Petrőc például [*Mindkét település Bács-Bodrog vm.-ben lévő nagyközség volt, Trianon után a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz kerültek. – A szerk.*]. Ezek voltak a nagyon vallásos helyek ezen a környéken. De azért jártak zsinagógába, megvolt a saját helyük, és szerintem minden zsidó ünnepről megemlékeztek. Ugyanúgy öltözködtek, mint mások Újvidéken, azt tudom, hogy a dédapámnak volt szakálla, de nem volt pajesza. Móricnak volt két öccse, Nátán (róla csak ennyit tudok) és Lázár, aki 1830-ban született, meg egy húga, Cili, aki 1837-ben született.

Dédanyám, Feith Rozália 1829-ben született Bugyin. Az ő szüleiről nem sokat tudok, csupán annyit, hogy az apját Feith Józsefnek hívták, és hogy 1804 körül született. A lányánál tett egyik látogatása során megbetegedett, tüdőgyulladást kapott, és Újvidéken halt meg, 1874-ben. Akkor körülbelül hetven éves volt. Rozália 1904. március tizenegyedikén halt meg, szintén Újvidéken. Voltak testvérei, de nagyon keveset tudok róluk. Bugyin éltek. Fülöp volt a legidősebb, ő 1831-ben született, Ignác 1834-ben, Márk 1840-ben és Áron, a legfiatalabb testvér 1844-ben.

Nagyapám [Schosberger Adolf] testvére, Schosberger Fülöp Újvidéken született, 1859-ben. Mozgássérült volt, az egyik lába rövidebb volt; emlékszem, meg volt kicsit emelve a cipője. Sérült volta miatt Adolf nagyapa védelmét élvezte, később pedig az egész család támogatását. Ötvösnek és órásnak tanult. A Gajeva utca 5. számban élt és dolgozott, ami a város központjában van, ahol főleg zsidók laktak. Ebben a lakásban négy szoba volt, amiből az egyiket műhelynek használta, ott javította az órákat. 1885-ben feleségül vette Keller Jankát, aki Conopljáról származott [*Csonopla (Csonoplya) – nagyközség volt Bács-Bodrog vm.-ben, 1891-ben 5100 német, magyar és szerb, 1910-ben 4500 német és magyar lakossal, 1920-ban 4800 lakossal. Trianon után a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. – A szerk.*]. Mindig is beteges volt. 1905-ben született egy fiuk, Kis Marci. Janka sajnos fiatalon elhunyt, 1919-ben; az újvidéki zsidó temetőben temették el. Fülöp újraraházasodott, és Kohn Reginát vette el (akit mi Fanni néninek hívtunk). Fannit 1944-ben Auschwitzba deportálták, és nem jött vissza.

Kis Marci elvégezte a gimnáziumot, és belépett a 'Schosberger Adolf' céghez. Lelkiismeretes, rendes fiatalember volt. Aktívan részt vett a Juda Makkabi sportklubban [lásd: Makkabi Jugoszláviában], ahol aztán titkár lett. 1937-ben feleségül vette Holländer Blankát (születetett 1915-ben). Blanka egy állatorvosnak, Holländer Móricnak volt a lánya. Egy évvel később született egy lányuk, Judit. Az 1942. január huszonharmadiki vérengzés [lásd: újvidéki vérengzés] során

mindannyian elpusztultak, kivéve Holländer mamát. Holländer mama ott volt az esküvőmön; később kiment a fivére után Amerikába, és ott is halt meg.

Apai nagyapámat Schosberger Adolfnak hívták; 1855-ben született Palánkán [*Bács-Bodrog vm.*]. Nem világos számomra, miért ott született, valószínűleg a bombázások után [*Az 1849. évi eseményekre utal. – A szerk.*] nehéz volt az élet Újvidéken, úgyhogy a család erre a környékbeli helyre költözött egy kis időre [*miután visszatértek Bugyiról*], aztán visszatért Újvidékre.

Adolf nagyapa feleségül vette Feith Gizellát Bugyiról, 1888 körül; ez volt a fiatalemberek harmadik generációja a Schosberger családban, akik a Feith család lányaival házasodtak. A Futoska utca 28. szám alatt laktak, szemben a zsinagógával [*Ma Zsidó utca, Újvidék központjában. – A szerk.*]. A ház doktor Rudolf Grubi háza volt, aki közismert zsidó orvos volt Újvidéken. A ház emeletes volt; ő lakott az emeleten, mi pedig az egész földszintet elfoglaltuk a jobb oldalon, az utca felé. Rengeteg szobánk volt, azt hiszem, négy vagy öt. Fürdőszoba nem volt; abban az időben Újvidéken nem volt vezetékes víz, de a hálószobában volt egy fülkeféleség márvány csempével, porcelán lavórral és egy kancsóval, itt mosakodtunk meg reggelente. A vécé a hallból nyílt, de ott sem volt folyóvíz. Voltak cselédek a háznál, volt egy asszony, aki a nagyanyámnak segített, és voltak férfi alkalmazottak, akik a nagyapám vállalatának raktáraiban dolgoztak. Érdekes, hogy bár a nagyapám és nagyanyám anyanyelve a magyar volt, az üzleti könyveket németül vezették, nem tudom, miért, de így volt. De az itteni emberek általában szerbül és magyarul beszéltek.

Adolf nagyapa – felmenőihöz hasonlóan – üzletember volt, de könyvelőként kezdte. Állítólag saját irodája volt 1896 körül a Wilson téren [*Ahol ma a főposta van. – A szerk.*], 1904-ben pedig megalapította saját üzletét, amit úgy hívtak, hogy Schosberger Adolf bizományi ügynöksége. A cég hosszú ideig ott volt a Futoska utca 28-ban volt, ahol laktak is. Ahogy a gyerekek befejezték az iskolát, beálltak apjuk cégéhez dolgozni. A saját üzletén kívül Adolf nagyapa társ volt Fülöp ötvös- és órásüzletében is. Az üzletben társ volt a sógoruk, Krausz Sámuel (Gizella húguk férje) .

Apám anyja, [Feith] Gizella csendes asszony volt. Bugyin született 1868-ban; apját Fülöpnek, anyját Pepinek hívták. Az esküvő után Újvidékre költözött, és vezette a háztartást. Nem ismertem a testvéreit. Nagyapámnak és nagyanyámnak három fia volt, József, Jenő (Eugén) és Martin, meg egy lánya, Paula. Gizella nagymamát és lányát, Paulát 1944. április huszonhatodikán Auschwitzba deportálták; ahonnan nem tértek vissza [*1944. április 26-án a délvidéki zsidók gettóba tömörítése kezdődött meg. Auschwitzba deportálásuk – átmeneti szabadkai, majd bajai gettó után – májusban történt meg. – A szerk.*].

1924. május tizenötödikén, amikor a cég teljes gőzzel működött, nagyapám belépett az irodájába, ahol az alkalmazottak éppen az iratszekrényeket tették át valahová. Segíteni akart a cipekedésben, és amint nekikezdett volna, holtan esett össze. Az újvidéki zsidó temetőben temették el, a családi kriptában. Én voltam az egyetlen unoka a temetésen; négy éves voltam akkor. Emlékszem, hogy a cég egyik alkalmazottja vitt el a temetésre a kocsiján. A temetési menet a házunktól indult, volt egy lovas kocsi, a rabbi gyalog jött a temetőbe; ugyanabba a zsidó temetőbe, amit ma is használnak. Érdekes, hogy Paula néni második férje, Hochberg Jakab valójában kohen volt, a kohaniták pedig nem léphetnek be a temetőbe, ezért a kripta mellett lebontották a kerítés egy részét, és ő így nézte végig a temetést, kintről [*A kohének – papok, Áron főpap leszármazottai – vezették a Templom fennállása idején az áldozatok bemutatását. Ma csupán az a szerepük a szertartásokban, hogy elmondják a papi áldást, és őket hívják föl elsőként a Tórához. De ma is be*

*kell tartaniuk néhány, még a Templom fennállása idején, a papi méltóság védelmére megállapított szabályt: a kohén nem vehet feleségül sem elvált asszonyt, sem olyat, aki csak áttért a zsidó hitre; nem érinthet holtat, sőt nem is kerülhet holttest közelségébe, nem is tartózkodhat egy fedél alatt egy halottal. – A szerk.].*

Adolf nagyapa halála után fiverei vették át a cég irányítását, ami ekkor még ugyanazon a helyen volt. A cég csak 1927-ben költözött át egy új épületbe, ami a Karadzic utcában volt. Ez a ház ma is a család tulajdonában van. Új irodák voltak, egy raktár és lakások is. Gizella nagyanyám haláláig ott lakott.

A Hevra Kadisánál megjelenik Adolf nagyapa neve 1891-ben mint az igazgatótanács tagja, a zsidó hitközségben pedig 1907-től egészen haláláig aktív volt, ő intézte a vallási és zsinagógával kapcsolatos ügyeket. 1923-ban Grüner Bernát székesfehérvári kántorral kellett tárgyalnia, és fölkérnie, hogy jöjjön el Újvidékre főkántornak. Mivel nagyapám hirtelen halt meg 1924-ben, utódainak nem sikerült Grüner kántort Újvidékre hozniuk, mert végül Zágrábba ment. Érdekes, hogy Grüner kántor unokája, Mirjám, Josip fiamhoz ment feleségül, és 1973-ban Újvidékre költözött. A mai zsinagóga középső bejárata fölött van egy felirat: Schosberger Adolf és Gizella [Schosberger Adolf felesége, szül. Feith Gizella]] neve szerepel az adományozók nevei között, akik támogatták a zsinagóga építtetését.

Tudom, hogy az ünnepeket megtartották, és szombatoként nagyanyám gyakran maga köré gyűjtötte az összes unokát sóletre a Karadzic utcai házukba. Mindannyian a hátsó szobában ültünk; volt egy nagy ovális asztal, csak Hochberg Iván (apám húgának, Paulának és Hochberg Jakabnak a fia) nem ebédelt, csupán nézte, mert apja szerint a nagymama konyhája nem volt elég kóser. Az én kedvenc menü a sólet volt sült libával és mellé birsalmakompóttal és utána valami süteménnyel desszertnek.

Apám nagyobbik öccse, Jenő (Eugén) 1891-ben született. Kereskedelmi iskolát végzett. Az első világháborúban az olasz fronton volt, ahol repesztalálást érte. Egy ideig nem tudott beszélni, de fölépült, és az orosz frontra küldték, ahol háborús kitüntetést kapott bátorságáért. Törzsőrmesteri rangja volt. Irkutszkban volt hadifogságban. Miután hazatért, újra beállt a céghez, és 1922-ben feleségül vette Fürst Lilit, aki 1903-ban született, és 1954-ben halt meg. Két lányuk volt: Mira és Vera. Mira 1923-ban született, ma Párizsban él. Van egy lánya, Claire és egy unokája, Julien. Két doktorátusa van, az egyik pszichológiából, a másik pedagógiából; most már nyugdíjas. A húga, Vera 1927-ben született. Híres zongorista volt Újvidéken és zongoratanár. Soha nem ment férjhez. 1972-ben halt meg.

Jenő vezette a Schosberger Adolf céget. Jenőnek érdekeltsége volt egy építkezési cégben is. A megszállás alatt Pestre költözött a családjával, és épített egy kétszintes házat. A Kasztner-vonaton a családjával Bergen-Belsenbe vitték, ahonnan Svájcba mentek, és túléltek a háborút. A háború után visszatért Újvidékre, és különböző cégeknél dolgozott haláláig.

Apám kisebbik öccse, Martin 1897-ben született. Löwenberg Herminát (1901) vette el feleségül. Martin szintén a családi cégnél dolgozott. Amikor elkezdődött a második világháború, Martint munkaszolgálatra vitték, és 1943-ban, Ukrajnában elpusztult. Felesége betegségben halt meg Budapesten, 1943-ban. Volt egy fiuk, Jenő, aki 1924-ben született, Újvidéken. Jenő 1948-ban kivándorolt Izraelbe a feleségével, Lackó Verával. Izraelben vámterületen dolgozott, utána pedig

egy ideig az amerikai nagykövetségen. Két gyereke van, Eliézer és Ofra, és öt unokája. Jenő 1995-ben halt meg, Izraelben.

Apám nővére, Paula a Karadzic utcában lakott Gizella nagymamával és a családjával. Paula első férje, Goldstein Emánuel 1918-ban elhunyt betegségben. A második férjét Hochberg Jakabnak hívták, mi Jaksi bácsinak neveztük. Négy gyerekük volt: György, Iván, Kornélia (Nusika) és Gréta. György nagyon fiatalon meghalt. A rokonainál volt látogatóban, Temerinben, skarlátos lett, és meghalt. Nagyon jóképű fiú volt. Iván nem jött vissza a holokausztból; Gréta és Nusika Budapesten élt. Gréta már meghalt; Nusika most is Budapesten él. Paula nénit és Jakabot Auschwitzban gyilkolták meg.

Anyai nagyapámat Feith Gábornak hívták. A családjának rengeteg földje volt Bugyiban, de nagyon sok volt a gyerek is. Nagyapám nem akart a család terhére lenni, úgyhogy felment Budapestre. Építőmesternek tanult.

Nagyon gazdag ember volt; harminchét háza volt, autója és egy lovas kocsija, amit szállításra használt. Gábor nagyapa a rákospalotai zsidó hitközség elnöke volt, ami ortodox hitközség volt. Épített ott egy zsinagógát a fiával, Miksával. A zsinagóga ma is áll, könyvtárként használják [ *Föltehetően a Régi Főti út 77. szám alatti zsinagógaépületről van szó, amely 1927-ben épült, s amely ma az Országos Széchenyi Könyvtár raktára és műhelye. Egyébként Feith Gábor építette 1912-ben a rákospalotai Vigadó épületét is. – A szerk.*].

Nagyon szerettem Gábor nagyapához látogatóba menni. Amikor gyerek voltam, mindig magával vitt az építkezésekre. Eleinte az autójával mentünk, amit később valami miatt eladott. Emlékszem, egy nagy Fiat volt, aminek kívül volt a sebességváltója. Többnyire akkor mentünk az építkezésre, amikor az alkalmazottak reggeliztek. Nekem ez nagyon tetszett, és mindig velük akartam enni. Odaültem közéjük, ők pedig megkínáltak az ennivalójukból. Később nagyanyám egy kistáskába csomagolt nekem kenyeret, kóser szalámit és uborkát, én szalonnát is akartam, de ő nem adott.

Gábor nagyapa feleségét Szidóniának hívták, mi Szidinek becéztük. Ő Weiner lány volt. Az irodában segített mindenféle adminisztratív munkában. Míg ő az irodában dolgozott, nagyapám egyéb tennivalóit intézte az irodán kívül. Egy nagy, hat- vagy hétszobás házban laktak. Ha jól emlékszem, két cselédjük volt és egy kocsisuk. Az üzletben is voltak alkalmazottaik, így nagyanyámnak nem volt más dolga, mint a konyhai munkát felügyelni, mert a házban minden szigorúan kóser volt. Öt gyerekük volt: Pál, Miska, Paula, Beska és Mancika.

Emlékszem a gyerekkoromból a széderre Szidi nagyanyámnál. Mindig hozzájuk mentünk, Rákospalotára. Általában anyámmal és az öcsémmel mentem, apám csak ritkán jött velünk. Az egyik szobában volt egy nagy kredenc, ahol a peszáhi edényeket tartották. Természetesen ezeket az edényeket csak Peszáhkor használták. A szédert egy nagy szobában tartották, az ebédlőben, és az egész család összegyűlt ilyenkor. Nagyapa vezette a szédert. Elrejtették az afikóment is, úgyhogy mi, gyerekek aztán az egész házban kereshettük. A Chád gádja dalocskával, ami egy kecskéről szól, fejeztük be az ünnepi vacsorát. Általában én mondtam a má nistánát, és az öcsém, Dodika meg az unokatestvérem, Jancsika keresték az afikóment.

Édesanyámnak volt egy fivére, Pál; anyám azt mondta, hogy nagyon okos volt. Arról volt híres, hogy keresztretjvényeket és találós kérdéseket fejtett meg, és mindenféle díjakat is nyert. Egy nap

azonban agyhártyagyulladását kapott; valószínűleg agydaganata volt, de erről semmit nem tudok. Középiskolás korában halt meg; tizenhét vagy tizennyolc éves volt. A rákospalotai új temetőben temették el; sok évvel ezelőtt ellátogattam a sírjához. Utána neveztek el engem Pálnak.

Mihály, anyám másik fivére, vagy Miska bácsi, ahogy én neveztem, gimnáziumba járt, és három szakon végzett: mérnöki iskolát, építészeti iskolát és közgazdasági iskolát, háromszoros mérnök volt [A *Közgazdaságtudományi Kart csak az 1934/35-ös tanévtől tagozták be a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetembe, de csak nem sokkal előtte, 1920-ban állították föl. Addig a felső kereskedelmi iskolákban lehetett kereskedelmi jellegű (középfokú) tanulmányokat végezni, ill. a Budapesti Kereskedelmi Akadémián, amely kétéves képzési idővel tulajdonképpen az ország első gazdasági-kereskedelmi főiskolája volt. Életkoránál fogva a nagybácsi inkább ezek valamelyikében tanulhatott közgazdaságot, nem a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen. – A szerk.]. Volt egy törvénytelen lánya, Ella. Ella anyja nővér volt, akivel Miska bácsi az első világháborúban ismerkedett meg. Amikor nagyanyám tudomására jutott a gyerek születése, elvette az anyjától, hazahozta, és odaadta egy rokonának, egy tanárnak, akiknek nem lehetett gyerekük, hogy neveljék föl Ellát. Fölnevelték, és amikor felnőtt, akkor tudta meg, hogy Miska bácsi az igazi apja. Ella később férjhez ment, és Spanyolországban élt.*

Miska bácsi aztán megházasodott. A feleségét Antóniának hívták, de mi Tóni néninek hívtuk. Éppen akkor halt meg Tóni néni, amikor látogatóban voltam Budapesten, 1956-ban. Később Miska bácsi feleségül vette Tóni néni barátnőjét, akit Annának hívtak. Nem sokkal ezután Anna beteg lett, és élete hátralévő részét ágyhoz kötve töltötte. Miska bácsi 1975-ben halt meg, nyolcvanöt éves korában.

Anyám egyik húga, Beska egy Lukács Rudolf nevű bankárhoz ment feleségül, akinek saját bankja volt, igazán gondtalan életet éltek. Budapesten laktak egy nagy lakásban. Beska néni Auschwitzban pusztult el; a férje rákban halt meg, még mielőtt elkezdődött a háború. Két fiuk volt, Pista és Jancsika. Pista már meghalt, de még ott volt Josip fiam esküvőjén. Jancsika Kanadában van, de nem tudom, mi van vele, sajnos nem ír.

A másik hóg, Mancika volt a legkevésbé vonzó a lányok közül. Orvostudományt tanult, de az anatómiaórákon mindig elájult, úgyhogy föl hagyott a tanulmányaival. Nem volt végzettsége. Hajnal Ervinhez ment feleségül, aki finom úriember volt. Emellett még nagyon vallásos is volt; minden reggel felvette a tfilint. A műszaki könyveken kívül csak vallásos könyveket olvasott. Ervin építőmérnök volt, és vasútnál dolgozott. A háború alatt végig a vasutaknál volt, nem vitték el, nem is internálták, amit így utólag nem is igazán értek. Mancika néninek nem voltak gyerekei. Mindketten túléltek a második világháborút; Ervin bácsi rákban halt meg, 1956-ban. Mancika néhány évvel fivére, Miska bácsi után halt meg.

Mancikának és Ervinnek volt egy története. A lakásukban volt egy hivatalos telefonvonal, mert Ervin a Vasúti és Közlekedési Minisztérium tanácsadójaként dolgozott. Egyik nap hazaszólt, hogy néhány napig nem jön haza. Mancika néni nem tudta, mit tegyen. Amikor pár nap múlva hazajött, megkérdezte tőle, „Na, hol voltál?“, mire Ervin azt felelte, „Ne is kérdezd, Berlinben voltam, Horthy kormányzó vonatát kísértem Berlinig”. Egy rendőrfelügyelő, egy mérnök és ő mint vasútépítő mérnök felügyelték a vonatot, hogy minden rendben legyen útközben.

Anyám családja vallásos volt. Szombaton gyertyát gyújtottak [lásd: gyertyagyújtás], az ünnepeken elmentek a zsinagógába, a konyhájuk kóser volt. Nagypám nem viselt kipát az utcán, csak otthon, a hitközségen és természetesen a zsinagógában. A családban minden gyereknek zsidó esküvője [lásd: házasság, esküvői szertartás] volt. Azokban az időkben az esküvőket nem a zsinagógában tartották, hanem általában kint, a zsinagóga vagy a ház hátsó udvarában, hüpe alatt [*Egyes ortodox askenázi közösségekben a hüpét a szabad ég alatt állítják föl, mivel a csillagok a termékenység jelképei. A zsinagógán belüli hüpe-állítást számos ortodox zsidó kifogásolta, mert szerintük ez a templomi esküvők utánzása. – A szerk.*]. Csak később jött divatba, hogy az esküvőt a zsinagógában tartsák.

Apámat Schosberger Józsefnek (zsidó nevén Jicháknak) hívták, de mindenki csak Jóskának szólította. 1889-ben született, Újvidéken. Ő volt a legidősebb fiú. A zsidó elemi iskolába járt, aztán ott, Újvidéken a magyar gimnáziumba. A magyaron kívül, ami az anyanyelve volt, beszélt szerbül és németül. Elvégzett négy év gimnáziumot és két év kereskedelmi iskolát [*A későbbiek alapján úgy tűnik, hogy érettségije volt, tehát mindenképpen elvégezte a nyolcosztályos középiskola felső négy osztályát, és mivel nem tudott latinul, valószínű, hogy nem gimnáziumba, hanem reáliskolába járt. Lásd: gimnázium és egyéb középiskolák. – A szerk.*].

Az érettségi után Boszniába ment, hogy kitanulja a fakitermelés szakmát. Ott dolgozott az erdőben az úgynevezett baraberikkel [*Különböző területekről érkező munkások, akik munkát és jobb megélhetést kerestek. – A szerk.*]. Itt valami gépfűrészfélével vágta föl a fát. Ha betettek egy rönköt, a fűrész táblákra vágta.

A telepen dolgozókat egy területi orvos hetente egyszer megvizsgálta. A munka természete miatt sokszor voltak betegek, illetve nagyon gyakoriak voltak a sérülések. Az orvos úgy gondolta, hogy apám kitanulhatná az elsősegélydobozban levő szereket, és ezekkel kezelhetné a munkásokat. Mivel apám nem tudott latinul, az orvos minden gyógyszer latin neve alá odaírta a magyar vagy szerb megfelelőt is. Így tudta, mit használjon, ha valaki megvágta magát; még a szifilisz sebeket is kezelte. Megvolt a maga módszere: fogott egy hosszú botot, a végére tett egy darab vattát, és jódba mártotta. A jód kiégette a szifilisz okozta sebet, ami aztán kiszáradt. Ez a módszer persze nem gyógyította meg a szifiliszt, de könnyítette magán a betegen.

Apámat is behívták a seregbe; a lovasezredhez rendelték. Addig apám lovat csak kocsi előtt látott. Itt kefélnie, ápolnia kellett a lovakat, megnyergelni őket, és természetesen lovagolni is meg kellett tanulnia. A lovasságnál piros nadrágot és kék inget viseltek. A katonai kiképzésért felelős tizedesnek valami miatt a böggyében volt az apám. Amikor a katonák lovagoltak, mintegy „véletlenül” rá-ráhúzott apám lábára az ostorral, és mivel a nadrág piros színű volt, nem látszott, hogy vérzik. Egyszer, miközben a lovat kefélte, a tizedes fogta a kezét, és mellbe vágta vele az apámat. Aztán egyszer, egy gyakorlat során a tizedes miatt apám lóva nekiütközött a kerítésnek, és apám eltörte a lábát. Miután fölépült, belevetette magát a lovaglásba, és a legjobb lovas lett az egész ezredben. Apám nagyon erős ember volt, ezenkívül tanult, szép kézírása volt. Mikor ez kiderült, írnokféle lett az ezrednél. Megkapta az első csillagját, aztán a másodikat, majd a harmadikat, míg a tizedesnek továbbra is csak két csillagja volt. Ezek után nem bántotta többet apámat.

Három évet szolgált a katonaságnál. Ez alatt az idő alatt minden zsidó ünnepet meg tudott tartani, nem imádkozott ugyan minden nap, de eljárt a zsinagógába. Épphogy befejezte a katonai

szolgálatát, amikor kitört az első világháború, és neki azonnal vissza kellett mennie az ezredhez. Először a galíciai frontra került, utána az olasz frontra. Tüzér volt, és több háborús kitüntetést is kapott. Tudom, hogy kettőt a bátorságáért. A legbüszkébb egy Károly-keresztre volt [lásd: rendjelek, kitüntetések]. Összesen hét háborús kitüntetése volt.

1918-ban az olasz fronton befejeződtek a harcok, kitört a forradalom. A katonák elhagyták a frontot, és hazatértek. Fehér krizantémot [őszirózsát] tűztek a sapkájukra, amit forradalmi krizantémnak neveztek. Aztán a magyar hadsereg megkezdte a visszavonulást Magyarország felé. Apám Budapestre ment a hadsereggel. Ott Horthy katonái azt énekelték neki: „Erger, berger, Sósberger, minden zsidó gazember.” Ekkor úgy döntött, otthagyja a katonaságot.

Édesanyám, Paula 1895-ben született, Újpesten. Először elvégezte a zsidó elemi iskolát, utána a híres Veres Pálné Polgári Leányiskolába járt. Aztán elvégzett egy mérnöki szakközépiskolát. Titokban elvégezte a Montessori akadémiát, ahol iskolán kívüli nevelést tanult *(A rendelkezésre álló információkból úgy tűnik, hogy a Veres Pálné Lánygimnázium volt és nem polgári iskola. Kérdés, hogy polgárit végzett-e vagy mégiscsak ezt a gimnáziumot? Mérnöki szakközépiskola' nem létezett, az előtanulmányoktól függően tanulhatott valamilyen iparostanonc-iskolában vagy polgári után valamilyen felső ipariskolában, de a 20. század első évtizedében nők általában nem tanultak felső ipariskolákban. Nem találtunk a forrásokban 'Montessori akadémiát', ennek esetleg nem tudja a nevét magyarul? Magyarországon 1912-től foglalkoztak Montessori pedagógiájával. 1913-tól volt egy Montessori-rendszerű óvoda, 1928-tól 1941-ig pedig iskola Budapesten. Elképzelhető, hogy voltak tanfolyamok, ahol oktatták a Montessori-pedagógiát, de a Magyar Montessori Egyesület maga csak 1932-ben alakult meg- A szerk..)* Újvidéken ő volt az első, akinek olyan végzettsége volt, amivel a gyerekeket az iskolán kívül oktatni lehetett. A Montessori módszert használta, ami akkor nagyon modernnek számított, de ma is alkalmazzák *[Maria Montessori (1870–1952) – a nevét viselő reformpedagógiai koncepció megalkotója. Alapelve: a gyermek maga végezzen el mindent, ami fejlődését elősegíti, önmaga alkossa meg képzetait, fejlessze érzékszerveit, építse fel személyiségét. – A szerk.].*

Nagyon ügyes volt. Mindig mindenfélét csinált, rajzolt, kézimunkázott, különféle dekorációkat készített fából, gobleineket csinált, vázákat készített és díszített. Imádtam segíteni neki; vettem például egy sima vázát, befestettük feketére, és valamilyen más színnel figurákat rajzoltunk rá. Utána lelakkoztuk, és nagyon szép lett.

A szüleim ismerték egymást, mivel rokonok voltak. Miután apám otthagyta a katonaságot, fölkereste a rokonait, a Feith családot. A rokonok marasztalták, mert jól jött egy férfi a háznál, mivel az ő saját fiuk akkor még nem jött vissza a seregből. Apám jóba lett a Feith lányokkal, Paula és Jóska valahogy egymásba szerettek, és anyám közölte a szüleivel, hogy feleségül akar menni Jóskához.

Az esküvő Budapesten volt, és mivel még tartott a háború, az apám családja nem tudott elmenni az esküvőre *[Az első világháborúnak ekkor már vége volt, ekkoriban a Tanácsköztársaság alatti események zajlottak. – A szerk.].* 1919-ben házasodtak össze, egyházi és polgári esküvő is volt. Egy darabig Budapesten éltek, apám egy kávéházat vezetett, ami Gábor nagypapa tulajdona volt. Aztán, azt hiszem, négy év múlva, az újvidéki nagypapa hazarendelte Jóskát.

Én Budapesten születtem a Zsidó Szeretetkórházban [*Szeretetkórház – a XIV. Amerikai út 57. szám alatti épület „alapításakor (1911) a Chevra Kadisa Szeretetháza (Gyógyíthatatlan Betegek Otthona) volt, 75 ágygal, az első világháború alatt a Vöröskereszt tiszti kórházának adott helyet, 1919 óta pedig egyik részében jól felszerelt szanatóriumot tartottak fenn, 60 ágygal (Szeretetkórház)”. Az épületet Lajta Béla tervezte (Frojimovics, Komoróczy, Pusztai és Strbik: A zsidó Budapest, II., 666. oldal).* – A szerk.]. Jom Kipur előestéjén születtem 1920. szeptember huszonegyedikén. Gábor nagyapám tíz kilométerre lakott a kórháztól, és a születésem utáni napon – Jom Kipurkor – elgyalogolt a kórházba, hogy lásson. Nem laktunk sokáig Budapesten. A Ferenc József hajóval mentünk Újvidékre anyámmal, ez volt az első utazás, amire emlékszem. Hosszú ideig tartott az út Pesttől Újvidékig, de nagy móka volt. Amikor megérkeztünk, apám már várt ránk, és integetett nekünk. Előbb jött Újvidékre, mint mi, hogy mindent előkészítsen az érkezésünkre. Kocsival mentünk a házukhoz. Három vagy négy éves lehettem akkoriban.

Újvidéken először a nagyanyáméknál laktunk. 1927-ben költöztünk át a saját házukba, ami egy nyilvános fürdő és a katolikus temető közelében volt. Még ma is ez az egyik legszebb ház. Öt szobája volt, és az alagsorban is volt jó pár szoba. Volt fürdőszobánk, a legmodernebb fürdőszoba saját vízvezetékkel: volt egy automata tartály, ami magától töltődött fel. A vizet tűzifával kellett fölmelegíteni, mert bojler nem volt [*Illetőleg ezt a megoldást hívták fatüzeléses bojlernek.* – A szerk.]. A fürdőszobában volt bidé és mosdó. A házban központi fűtés is volt, vagyis padlófűtés koksszal; volt telefonunk, rádiónk, szóval a mai szinten felszerelt ház volt. Voltak cselédeink: egy asszony, aki főzött, egy fiatal lány, aki a takarításban segített, és egy ideig volt egy dada, amíg az öcsém kicsi volt, de ő később elment. Volt kertészünk, és volt egy asszony, aki mosott és vasalt.

Rózsák és más virágok voltak a kertünkben, sok-sok virág. Jó kisfiú voltam, mindig vittem haza valamilyen virágot. A Futoska utcában, a zsidó iskola közelében volt egy magbolt, ahol mindenféle magokat vásároltam, hol ibolyát, hol meg retket. Volt egy saját kertem, a saját virágmagjaimat ültettem el, vagy éppen retket természettem.

Amíg ebben a házban laktunk, addig a barátaim: Vermes Tibor, Iric Mandika, a Lemberger gyerekek mind a közelben laktak. Együtt jártunk a zsidó elemi iskolába. Sokat pingpongoztunk és fociztunk. Az iskolában is együtt voltunk, meg otthon is, délutánonként. Később összebarátkoztam Berkovics Mikivel. A szüleinek volt egy nagy gyára, a Prva Jugoslovenska Kemicka Fabrika, ahol szappant, kölnit, Idol cipőkrémet és ki tudja, mi mindent gyártottak. Együtt jártunk tánciskolába, moziba, színházba. Egy darabig szerelmes voltam Miki húgába. Az első szerelmem azonban Bianka volt első elemiben. Szépen balettozott, és az egész osztály szerelmes volt belé. Bianka ma Izraelben él, Askelonban, és nyolcvanhárom éves.

Voltak barátaink a családon kívül is, de nem emlékszem rájuk. Főleg a rokonokkal jártunk össze. Gyakran összejöttünk az újvidéki rokonokkal, Heredékkal, a többi Schosbergerrel, nagyapám sógoráékkal, Krauszékkal, Rosenzweigékkal; ők mind Schosberger lányt vettek feleségül.

Amíg a Futoska utcában laktunk, ott volt a szomszédban a boltos Neubauer i sin [*Neubauer és fia (szerb)*]. Német volt. Vegyesboltja volt, és mindig ott vásároltunk. Volt egy könyve, amibe beírt mindent, amit vettünk, és a hónap végén kifizettük. Jó viszonyban voltunk vele. Ennek a Neubauernek volt egy fia. Egyszer vettem valami cukorkát, és találtam benne egy számot. Megkérdeztem tőle, hogy mi ez, mondta, őrizzem meg a számot, mert nyerhetek vele egy órát. Akkortól kezdve elkezdtem vásárolni ilyen cukorkát, és gyűjtöttem a számokat, míg végül megvolt

az összes. Elment a gyár főirodájába, ahol ezeket a cukorkákat gyártották, és kaptam egy zsebórát. Elég nagy volt, és nagyon büszke voltam rá.

Miután átköltöztünk a házba [*a szülők saját házába, 1927-ben*], a Jelisaveta Marberger boltba jártunk. Állítólag ez a Jelisaveta távoli rokonunk volt. Volt egy férje, az Aladár. Ez a bolt a mai Zelecnika utcában volt. Telefonon megrendeltük, amire szükségünk volt, és egy férfi kihozta az árut biciklivel. A Postanska utcában volt egy kóser hentesüzlet, amit Marer, Évike Marer barátunk nagyapja vezetett. Ott vettük a húst. A zsinagóga hátsó udvarában is volt egy sakter. A fősakter Fleischman Simon volt, ő tanította és készítette föl a gyerekeket a bár micvóra is.

Az öcsémet Schosberger Adolf Armandnak hívták, Adolfnak a nagyapám után, az Armandot pedig anyám találta ki, hogy ne csak Adolf legyen. Mi nem hívtuk sem Adolfnak, sem Armandnak, hanem Dodinak vagy Dodikának, még az iskolában is a becenevén hívták, és csak nagyritkán a rendes nevén. 1926-ban született, Újvidéken.

Öt éves voltam, amikor elkezdtem az első osztályt, és akkor már tudtam szerbül. Magyar és német volt az anyanyelvem, nem tudom, melyiken kezdtem el először beszélni. Szerbül itt tanultam meg. Anyámat is tanítottam szerbül, mielőtt magánórákat vett volna egy tanártól. Le kellett vizsgáznia szerbből, történelemből és földrajzból, hogy honosíthassa tanári diplomáját.

Dodika is a zsidó elemibe járt, aztán gimnáziumba; miután azt befejezte [*Úgy tűnik, nyolcosztályos gimnázium alsó négy osztályának elvégzéséről van szó. – A szerk.*], elkezdett egy műszaki iskolát, de nem tudta befejezni a harmadik osztályt, mert kitört a második világháború. Nem voltam itt, amikor elkezdődött a háború, de azt hiszem, lehetett iskolába járni akkor, de ő meghalt az 1942-es vérengzés alatt. Tizenhat éves volt.

Egyszer volt egy érdekes eset az öcsém nevével. Minden nyáron nagyapám irodájában dolgoztunk. Elkezdtem összerendezni az archívumot, el kellett olvasnom minden levelet, betenni a megfelelő dossziéba, és ugyanez volt Dodika dolga is később. Később, amikor már a főiskolára jártam, ha nem volt előadás, a cégnél dolgoztam. Mindenfélét csináltam, elmentem a bankba, hogy beváltsam a csekkeket, sőt még a vámot is én fizettem be. Később Dodika vette át a feladataimat. Egyszer elment a bankba, és a tisztviselő megkérte, hogy írjon alá valamit. Schosberger Adolfként írta alá, mire a tisztviselő mondta neki, hogy ne a cég nevét írja alá, hanem a sajátját. „De az én nevem Schosberger Adolf”, felelte.

Évente egyszer elmentünk Budapestre, anyám családjához; ezenkívül Dodika, az anyám és én egyszer elutaztunk hármasban a tengerpartra, Crikvenicába. Többször nem utaztunk együtt, de én jártam táborozni. Ezek nem zsidó táborok voltak. Bentlakásos iskolába is jártam Bledbe [*Bled városa ma Szlovéniában található. – A szerk.*] aminek a vezetője Legetics középiskolai tanár volt. Nem volt semmi különleges program. Együtt voltunk, úsztunk a tóban; többször is voltam ott. Ez is olyan nyaralásféle volt.

Miután Újvidékre költöztünk, anyám csak velem és Dodikával foglalkozott. Amikor már Dodi is nagyobb volt, anyám elkezdett jótékonysági munkával foglalkozni. Ő volt az egyik legaktívabb nő a zsidó hitközségen, a női szekcióban, a Makkabiban, a WIZO-nál. Ő szervezte és irányította az újvidéki zsidó kulturális közéletet, hangversenyeket, bálakat, táncesteket, teadélutánokat szervezett. Még megvan az újság, amiben azt írták: „A mi híres Schosberger Paulánk szervezte az

eseményt.”

A bár micvóm 1933-ban volt. Fleischman Simon, a házán [kántor] készített föl a bár micvóra. Szeptember hónapban volt. Az egész családom ott volt, még Feith nagyapám is eljött Budapestről. Először a család kohen tagját, Hochberg Jaksi bácsit hívták föl a Tórához, apám a bal oldalon állt, aztán Jenő és Martin nagybátyám következett, majd én voltam, aki a máftirt mondta. Új öltönyöm volt, nagyon ideges voltam, ennek ellenére szépen elénekeltem, amit kellett. Ezután doktor Kis Henrik rabbi tartott beszédet, megáldott, és gratulált nekem. Anyám és a nagynénéim végig a karzaton voltak *[Nők az ortodox zsinagógában nem vehetnek részt a férfiak közé, ráccsal vagy függönnyel elválasztott karzat ott volt számukra fölntartva. Az általuk látogatott zsinagóga – mint az alábbiakban lesz róla szó – neológ zsinagóga volt, nyilván nem volt sem rács, sem függöny, csak karzat a nők részére. – A szerk.]*. Otthon ünnepi ebéd volt, délután pedig eljöttek a barátaim. Sok ajándékot kaptam.

A zsidó elemi után a Kralj Aleksandar gimnáziumba jártam. Ez klasszikus állami fiúgimnázium volt (négyosztályos gimnázium), latint és franciát tanultam. Imádtam nyelvet tanulni. A franciatanárom mindig megdicsért, azt mondta, én vagyok a legjobb tanítványa.

Két évig jártam a Friedman Intézetbe. Szinte minden nap elmentem az iskola után. Ez egy magánintézet volt, fizetni kellett érte. Két épülete volt, az egyikben a hálók voltak a bejáró diákoknak, a másikban pedig az osztálytermek, ahol tanultunk. Nem minden diák volt zsidó, és nem voltak zsidó tantárgyak. Közismereti óráink voltak németül vagy franciául, doktor Friedman és a felesége tartotta. Nagyon híresek voltak ezek az órák; azt mondta például, hogy „Ma, Újvidéken keresztül Olaszországba megyünk, vonattal”. Tudnunk kellett, milyen helységeken megyünk át, milyen országban milyen pénzt használnak. Tehát ilyen általános műveltségi dolgokat is tanultunk.

A gimnázium után műszaki főiskolára jártam, építészeti szakra. Apám nagyon sokat segített: szépen tudott rajzolni, és ha tintával kellett rajzolni valamit, megcsinálta helyettem. Minden lehetséges eszközt megvett nekem, volt két rajzasztalom, egy az iskolában, a másik pedig otthon. Imádtam az ábrázoló geometriát, a szaktárgyakat, szépen tudtam rajzolni, bár tintával apám jobban tudott.

Újvidék nagyon szép város volt, akárcsak ma, de sokkal kisebb volt, mint ma. Az én időmben volt egy villamos, amit 1911-ben létesítettek, és 1958-ban szüntették meg. Azelőtt volt egy lóvasút, amit két ló húzott, mint egy omnibuszt. Később lettek fiákeres, sőt autók is. Voltak parkok, egyesek még ma is léteznek, a Dunavski és a Futoski és az úgynevezett Artejski Park. Az utcák sárga klinkertéglával voltak kikövezve, de volt olyan is, ahol aszfalt volt, és olyan is, ahol nem volt aszfalt. A központot csinosan rendben tartották.

Mivel Újvidéken a házakban nem volt vezetékes víz, a felnőttek általában a nyilvános fürdőbe jártak fürödni. Mi, gyerekek otthon fürdünk egy kis fémlemezéből készült kádban, amibe bele lehetett ülni, de a lábunk kilógott. Apám és anyám addig járt a fürdőbe, amíg el nem készült a házuk, ahol már volt folyóvíz. Újvidéken volt egy mikve, a zsinagóga hátsó udvarában, de a szüleim nem voltak olyan vallásosak, úgyhogy oda nem jártak.

A zsidó hitközség neológ volt. Újvidéknek akkor körülbelül hatvanötezer lakosa volt, talán még több is. Közvetlenül a második világháború előtt volt a legnagyobb létszámú a zsidóság, körülbelül

négyszer-háromszáz zsidó volt Újvidéken. Voltak köztük bevándorlók is, akik Hitler uralma elől menekültek Ausztriából, Csehszlovákiából és Lengyelországból. Volt egy nagy zsinagóga, ami 1909-ben épült. Nagyon szép volt, volt benne orgona, és működött benne vegyes kórus is [Az orgonát „az ortodox zsidók azért nem engedik be templomukba, mert hajdan, a jeruzsálemi Szentélyben volt víziorgona (ez akkoriban nagy csodának számított), és mióta a Templom elpusztult, annak emlékére nem használnak orgonát” (Raj Tamás). Más források szerint a bölcsek négy alapvető tilalmat rendeltek el a szombattal kapcsolatban, ezek egyike a munka: szombaton mindenfajta munkától tartózkodni kell, márpedig az orgonabillentyűk nyomogatása is munka, tehát tilos. Ezért az ortodoxia szemében botrány az orgona a zsinagógában, a neológia szemében viszont a reformok jelképe. (Magyarországon egyébként a nagykanizsai zsinagógában építettek először orgonát, 1845-ben.) – A szerk.]. Érdekes, hogy csupán 1888-tól kezdve engedélyezték a vegyes kórust a zsinagógákban, és azt is csak a neológokban.

A főrabbi doktor Kis Henrik volt [Kis Henrik az Ugocsa vm.-i Veresmarton született 1882-ben, 1912-ben avatták bölcsészdoktorrá, 1914-ben rabbivá. Előbb Múraszombatban, majd 1910-től Újvidéken volt rabbi (Magyar Zsidó Lexikon). – A szerk.]. A budapesti rabbi szemináriumon végzett, és a filozófia doktora volt. Az 1930-as években még egy rabbi jött Újvidékre, doktor Mordehaj Zilber. Ő lengyel volt, és szintén a filozófia doktora. Tanult volt, és sok nyelven beszélt, leginkább a főrabbinak segített, és héber- meg történelemórákat tartott a gyerekeknek. A zsidó hitközségnek hét vallási tisztségviselője volt. A főimádkozó Fleischman Simon házán volt, volt még néhány segítő az imához, meg a samesz, akit Kaufmannak hívtak, és cilindert hordott. Volt két szolga, akik takarítottak, és rendben tartották a zsinagógát, ők nem voltak zsidók. Az egyik kezelte a fűtatót (a villamosítás előtt), a lábát használta, hogy levegőt fújjon az orgonába.

A tisztségviselőknek, a zsidó hitközség és a Hevra Kadisa elnökének megvolt a helye a zsinagógában. Ők a rabbtól balra ültek, külön, tiszteletbeli helyeken. Jobbra két gabe ült, ők közismert újvidéki lakosok voltak. Nekik az egész istentisztelet alatt cylinder volt a fejükön, míg a rabbi és a főkantor, valamint a vallási személyzet selyem- vagy bársonyaltárt viselt – nagyon díszesen voltak öltözve.

Újvidéken volt egy zsidó óvoda is. Anyám alapította az 1930-as évek elején, saját költségén. Ez volt az első és egyetlen zsidó óvoda Újvidéken. 1935-ben, a Zsidó kultúrotthon megnyitása után az óvoda beköltözött a kultúrházba, és ekkor a hitközség át is vette. De az óvodát továbbra is anyám vezette; Simerling Hanna] miután visszatért Palesztinából – azt hiszem 1937-ben vagy 1938-ban, mert maláriás lett –, segített anyámnak a foglalkozásokon. Volt még egy lány kisegítő, aki kivitte a gyerekeket a vécére, segített nekik kezet mosni, olyan dadusféle volt.

Jól ismerték az óvodát, a zsidó gyerekek mellett nem zsidók is voltak. Rajzoltak, zsidó dalokat tanultak, szobrot készítettek agyagból. Az egész óvodát kisgyerekeknek szerelték föl kis asztalokkal, székekkel, sőt még kis mosdók és vécék is voltak. A gyerekeknek volt egyenruhájuk, fehér ruhácska kék széllel és egy kék möglen Dóviddal a bal oldalon, a gyerekek nevét pedig a ruha zsebére írták rá. A gyerekek gyakran készültek előadással az ünnepekre, Hanukára, Purimra, amit előadtak a hitközség tagjainak. Egy-két előadásnak még a címére is emlékszem: „Adriai éjszaka”, „Gyerekek konferenciája” meg az „Erdei álom”. Ezek nagyon egyszerű kis színdarabok voltak, amikben még a legkisebb gyerekek is részt tudtak venni. Időnként mi is szerepeltünk az öcsémmel.

A zsidó elemi iskola volt a legjobb iskola a városban, kitűnő tanárokkal, nagyon modern épületben, a városban például a miénken kívül egyetlen iskolában sem volt angol vécé és víz. 1909-ben alapították [A Magyar Zsidó Lexikon a következőket írja: „1905-ben elhatározták, hogy ... új templomot, iskolát és székházat építenek Baumhorn Lipót műépítész tervei szerint. ... Pap Ignác főrabbi 1909 nyarán avatta fel a monumentális épületet.” A szerk. ]. A zsinagóga mellett épült, és mindig is itt volt [Ma az épületben balettiskola működik. – A szerk.]. Az iskola igazgatója Boros Mihály volt, aki vallásos tárgyakat tanított. Az elején szinte minden tanár zsidó volt. Később csak néhány zsidó tanár volt, és nem zsidó szaktanárokat is alkalmaztak.

Ez volt az egyetlen zsidó iskola Újvidéken, és volt egy különlegességünk: szombaton nem volt tanítás, de minden szombaton istentisztelet volt a gyerekeknek a másodikosok termében. Abban az osztályban volt egy kis áron kódos [lásd: frigyszekrény], amin volt egy páróhet. Szombaton kinyitották az áron kódost, és kivettek belőle egy kis Tórát. Meir levette a ruhát és a selyemszalagot, amibe a Tóra be volt csomagolva, és kitette az asztalra, ahol fölolvasták. Az istentiszteletet Boros Mihály vezette. Fölolvastott a Tórából, aztán fölhívta a kohent, lévít, slisit, reviit, hamisit, sisit és a máftirt [Héber: harmadik, negyedik, ötödik, hatodik, befejező. A szombati istentiszteleten ebben a sorrendben hívják fel az imádkozókat a Tóra olvasásához. – A szerk.]; mindnyájan gyerekek voltak, akik fölmentek a Tórához. Az istentisztelet végén a Tórát visszacsomagolták: a hágber ismét a magasba tartotta, és a galila felöltöztette, majd visszatette az áron kódosba [A hágbáhá az, aki fölemeli a Tórát a Tóra-olvasás végén, és körbemutatja a közösségnek, a gelilá pedig, aki összetekercseli és felöltözteti. – A szerk.].

A családom vallásos volt, de nem ortodox. Otthon kóser konyha volt, az anyám nagyon szigorúan betartotta a szabályokat [lásd: étkezési törvények], megtartottunk minden zsidó ünnepet, és zsinagógába is jártunk. Sábészre anyám gyertyát gyújtott, és szombaton mindig elmentem apámmal a reggeli imára. Jom Kipurkor az egész család böjtölt, napközben pedig a zsinagógában voltunk az istentiszteleten.

Újvidéken csak rövid ideig léteztek gettók, valamikor 1748 körül. Amikor Újvidék szabad királyi város lett, ezzel együtt arra is jogot kapott, hogy kialakítson egy zsidó gettót. A Zsidó utcát kikiáltották gettónak, és azoknak a zsidóknak, akiknek a város más részében volt házuk, ott el kellett adniuk, és a városnak ebben a részében vásárolhattak másikat, de ez nem tartott sokáig. Ezt az utcát láncsal lezárták este hatkor. De a zsidók már az 1800-as években is mindenfelé laktak Újvidéken, bár a boltjaik főleg a [zsidó (szerb)] utcában voltak [Ma is így hívják, és Újvidék központjában található. – A szerk.].

Az első világháború után új állam alakult, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, és az új államot néhány kivétellel a zsidók is elfogadták. Akik pedig nem fogadták el az új kormányt, Újvidékről átköltöztek Magyarországra. Nem nagyon ártottuk magunkat a politikába, kivéve Kovács Bódogot, a Magyar Párt elnökét [A Centropa készített interjút Kovács Bódog unokaöccsével, Teodor Kovaccsal (Kovács Tivadar). – A szerk.]. Érezhető volt akkoriban a cionista szervezetek megerősödése, és később, az 1930-as években a revizionistáké is. Mi a Hasomér Hacaiban, a Tehelet Lavanban [Baloldali cionista szervezet, aminek jugoszláviai szervezetét Újvidéken 1937-ben alapították. – A szerk.] vagy a Kadimában [lásd: Kadima Jugoszláviában] voltunk. Ez a baloldali beállítottságú cionista közepet jelentette.

Emlékszem a katonai felvonulásokra, minden évben volt felvonulás a városban. Szeptember hatodikán, a koronaherceg, Péter születésnapján a jugoszláv hadsereg vonult fel katonazenére. A Dunavska utcától indultak [*Újvidék főutcája. – A szerk.*], elvonultak az első hadsereg főhadiszállása mellett, ahol a hadseregarancsnok üdvözölte a felvonulást. Nagyon érdekes volt nekem. Volt katonazene, néhány katonai teherszállító katonákkal, és persze ott volt a tűzérés, de csak teherautók voltak, tankok nem.

Emlékszem a király újvidéki látogatására. Ez 1934 tavaszán volt, ősszel pedig meggyilkolták a királyt [lásd: I. Sándor]. Mi, középiskolás diákok az első sorban álltunk. Egészen közel voltam hozzá, nem voltak katonák, csak egy-két rendőr és mi, gyerekek. Közvetlenül az Apolló mozinál álltam, amikor a király megérkezett egy nyitott Packarddal, amin védőüveg volt. Mellette ült a dunai regionális egység kormányzója, elől pedig a szárnysegéd. Miközben jött, integetett nekünk, és katonásan üdvözölt bennünket, mi pedig azt kiabáltuk, hogy „Éljen a király, éljen a király”, és voltak zászlóink is, amiket lengettünk. Aztán a király bement a Városházára, valamilyen ülésre, majd fölszentelte az Ifjú Kereskedők épületét. Kijött az erkélyre, rengeteg ember volt lent, és tapsoltunk meg kiabáltunk, hogy „Éljen a király”.

1934 októberében a királyt megölték. Anyámnak az volt a szokása, hogyha valamilyen hírt hallott, azt mondta: „Hát lehetséges ez, tényleg lehetséges?” Az öcsémmel pont akkor hallottuk meg anyámat, amikor elkezdte mondani, „Mit mondtál?”, mi pedig: „Lehetséges ez, lehetséges?” De azért láttuk rajta, hogy valami komoly dolog történt, ő pedig azt mondta: „Gyerekek, ez nem vicc, megölték a királyt!” Megijedtünk, hogy most mi lesz. De Dodikával nem fogtuk föl a helyzetet. Egész éjszaka katonák masíroztak a ház előtt. Az összes újvidéki kaszárnyából a Mileticeva utcai központi kaszárnyához mentek a katonák, ahol fölesküdték az új királyra. Másnap reggel mindenütt puskával és szuronnyal felszerelt katonai rendőröket láttunk, ők őrizték a Városházát és a katonai épületeket, a pénzügyi intézet előtt pedig zöld egyenruhás fináncok (pénzügyőrség) álltak őrt. Ez így volt egészen a temetésig, amire körülbelül két héttel később került sor Belgrádban.

Én a Kralj Aleksandar gimnáziumba jártam, eleinte mi is viseltünk fekete karszalagot. De az iskolánk jelvénye, az A1 ott volt a sapkánkon Aleksandar király koronájával, úgyhogy vettünk fekete túllt, és azzal takartuk le a jelvényt.

A gimnáziumban volt egy nagyon kellemetlen tanárom, Bozidar Prvanovicnak hívták, és szerb nyelvet tanított nekünk. Az érettségi előtt ez a fickó agyongyötört. Negyedikben lediktált egy olvasmánylistát, hogy mit kell a karácsonyi szünetben elolvasnunk. Amikor hazaértem, és mutattam otthon a listát, anyám kézen fogott, és elvitt a Matica Srpskába [*1826-ban Pest-Budán alapított szerb irodalmi és művelődési társaság. Székhelyét 1864-ben a szerb szellemi központtá fejlődött Újvidékre tette át. A társaság tudományos és kiadói tevékenységgel is foglalkozik. – A szerk.*], ahol valaki segített megtalálnunk az összes könyvet. Mindent elolvastam, amit feladtak. Nem is csináltam mást a szünetben, csak olvastam.

Apámnál szabály volt, hogy mindent, amit az iskolában olvastam vagy írtam, keménykötésű füzetekbe kellett jegyzetelnem, ami aztán olyan volt, mint a szentírás. Úgyhogy az összes könyvről leírtam minden lényegeset a füzetbe. A szünet utáni első órán bejött ez a Prvanovic, és rögtön engem kérdezett, hogy olvastam-e valamit a szünetben. Én azonnal elkezdtem fölolvasni a címekeket a listáról; ő meg persze nem hitte el, hogy mindet olvastam. Fölolvastatta velem a naplót. Bármiről kérdezett, a teljes olvasónaplóm ott volt leírva a füzetemben. Hármast adott, és nem is volt

hajlandó jobb jegyet adni, pedig mindent tudtam, amit csak kérdezett. Azt hiszem, antiszemita volt, de nem tudom, hogy milyen volt a többi zsidó diákkal. Németet is tanított. Folyékonyan beszéltem németül, de ebből is mindig hármast, nagyritkán négyest kaptam. A többi diákkal nem viselkedett így. Emlékszem, amikor kirándulni mentünk, azt mondta, én fizessek be többet a kirándulásra: „Ti, Schosbergerek gazdagok vagytok.” A többi tanárral nem volt semmi gondom.

Minden középiskolás diák egyben tagja volt az iskolai sportszervezetnek. Részt vettünk minden iskolai versenyen, amiket a mai stadionban rendeztek meg, akkor ez Karadjordje atlétikai pálya volt. A Vojvodina és a Juda Makkabi sportklubok tulajdona volt. A Falcon felvonulásokat rendezett falcon zenével [*Falcon volt a jugoszláv nemzeti sportszervezet. – A szerk.*]. Átvonultunk a városon, nagyon divatos egyenruhánk volt piros inggel, az iskolai sapkával, amibe egy tollat tűztünk, a fiatalabbak pedig rövidnadrágot viseltek, piros inget és sajkacát [*Egyfajta jugoszláv katonai sapka. – A szerk.*] piros béléssel. A legkisebbek is ilyen egyenruhát viseltek, sajkaca helyett kerek sapkával, aminek fekete és piros volt a közepe. Ezután bemutattunk néhány csoportgyakorlatot, talajgyakorlatot, aztán pedig jöttek a lányok és a fiatalabb fiúk gyakorlatai a karikákkal és botokkal.

Bélyeget gyűjtöttem, zongoráztam, imádtam síelni, és teniszeztam. Aktív voltam a Juda Makkabi sportklubban is. Itt először vívni tanultam, később pedig tornázni kezdtem. Esténként partikra, Makkabi-bálokra és cionista előadásokra jártunk.

Berkovics Mikin kívül jó barátom volt Fredik Ernő. A szüleinek volt egy kiskereskedése, ahol postai és gyűjteménybe való bélyegeket is árultak. Szinte minden nap fölmentem hozzájuk, aztán együtt mentünk el valahova. Eleinte táncolni jártunk, rendszerint a fiú- és lánygimnáziumba, később aztán kávéházakba, bárókba, éjszakai klubokba jártunk.

1933-ban a Mileticeva utcába költöztünk, mert apámnak pénzügyi nehézségei adódtak, és el kellett adnunk a házunkat. Egy olyan házba költöztünk, amit az egykori Kamila kávéház helyén emeltek. Korábban a Kamila volt az újvidéki írók és bohémek találkozóhelye. Az épületet Cocek Nándor újvidéki építési vállalkozó építtette Feith Mihály építész tervei szerint. Az építész ott lakott nálunk, és néha Gizella nagymamánál ebédelt a Karadzic utcában. Több rokonunk is ott lakott ebben a házban: Kellerék (ma Rehovotban élnek), Kálmánék, doktor Szántó és a családja, Schosberger Manó (Kis Marci –a családjaival. Még több lakó is volt, de rájuk nem emlékszem.

Mi egy négyszobás lakásba költöztünk a földszinten; a bejárat után egyből az ebédlőbe léptünk, amit azzal az ebédlőbútorral rendeztünk be, ami a házunkban volt, ez egy úgynevezett újnómet stílusú bútor volt, amit anyám az apjától kapott nászajándékba. Az ebédlőből lehetett belépni a nappaliba. A nappali bútora mahagóniból készült szecessziós stílusban, volt ott egy nagy könyvszekrény, apám íróasztala, a szoba közepén pedig egy kerek asztal állt négy karosszékkal. A földön perzsaszőnyeg volt. Ebben a szobában volt egy Lauberger és Gross-féle zongora is. Ezt Budapestről kaptuk, a többi bútort pedig Eduard Krausnál vettük.

Dodikával közös szobánk volt; minden bútorunk zöld volt. Nekem zöld vaságyam volt, Dodika pedig egy zöld heverőn aludt. A szobában állt egy cserépkályha. Az ablak előtt volt két zöld színű munkaasztal paddal. Később aztán ide került a rajzasztalom. A negyedik szoba a szüleim hálószobája volt, és volt fürdőszoba, de a vécé külön volt. Az ebédlőből lehetett átmenni a hallba is, onnan pedig a konyhába és a spájzba. A lakáshoz tartozott még egy cselédszoba, de annak külön bejárata volt, az épület előteréből. Ez egy kicsi szoba volt, amiben egy ágy meg egy szekrény

fért el.

Rengeteg könyvünk volt, egy részét még anyám hozta a családi könyvtárból, de mi is sok könyvet vásároltunk. Voltak ott külföldi írók, magyar írók, lexikonok, különféle történelmi könyvek. Elolvastam például a legvastagabb könyvet, a női anatómiáról. Kiskoromban egyszer anyám levette magának ezt a könyvet a polcról, én meg elcsentem, és titokban olvastam.

Hitler németországi hatalomra jutásával itt nem voltak nagy változások. Emlékszem, hogy a helyi németek egy helyen gyűltek össze, ez az épület még ma is megvan. A háború előestéjén fölfegyverkezve behúzódtak ebbe az épületbe. Itt működött a rádióállomásuk is. Csak néha láttuk őket. Egyszer fölvonultak itt, ahol ma a szlovák templom áll [*Masaryk utca. – A szerk.*], a fiataljaik itt találkoztak. Fekete rövidnadrágot viseltek, fehér inget és fehér zoknit.

Amikor befejeztem az iskolát, munkába álltam. Tizenkilenc éves voltam. Az első munkahelyem a „Soman i Bauer” cégnél volt, akik műkövet gyártottak, ott tanultam ki a szakmát, dolgoztam a műkőkészítésen, illetve homlokzatok kialakításán meg egyéb, építkezéssel kapcsolatos dolgokon. Utána beálltam Rajh mérnök irodájába, terveket rajzoltam újra meg újra. Később aztán egy elég nagy belgrádi tervezőiroda alkalmazottja lettem, ahol a királyi udvarnak és a minisztereknek dolgoztunk. Ez egy nagy lehetőség volt, kezdtem megismerni a szakmát és az embereket is. Az 1941. március huszonhetedikéi puccs után a főnököm azt mondta, jobb lenne, ha hazamennék, mert háború lesz. Azonnal hazamentem, és csatlakoztam a polgári védelemhez. Április hatodikán kitört a háború Jugoszláviában, amikor Németország megtámadta Jugoszláviát [*1941. március 27-én Dragiša Cvetković kormányát katonai puccsal megbuktatták, eltávolították Pál régensherceget, és nagykorúvá nyilvánították II. Péter királyt (1934–1945). Az új kormány megtagadta a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás (március 25.) ratifikálását, és április 5-én barátsági és együttműködési egyezményt kötött a Szovjetunióval. A március 27-i katonai puccs után Hitler elrendelte Jugoszlávia megszállását: ehhez Horthy kormányzótól a német csapatok átengedését kérte, és azt, hogy a magyar csapatok kapcsolódjanak be a hadműveletekbe (1940. december 12-én Belgrádban Magyarország örök barátsági szerződést kötött Jugoszláviával). Ennek fejében Németország elismerte a Jugoszláviával szemben az első világháborút lezáró békeszerződések óta fennálló területi követeléseket. Április 6-án a Wehrmacht Magyarország és a volt Ausztria irányából megtámadta Jugoszláviát. (Április 10-én kikiáltották a Horvát Államot, ezután, április 11-én Magyarország is bekapcsolódott a Jugoszlávia elleni hadműveletekbe: elfoglalta a Bácskát, a Baranya-háromszöget, a Muraközt és a Muravidéket.) – A szerk.].*

Újvidéken soha nem éreztem antiszemitizmust, a munkahelyemen sem volt semmilyen problémám abból, hogy zsidó vagyok. A megszállók megjelenésével azonban elkezdődtek a bajok, mi, zsidók mindenütt, minden helyen megkülönböztetettek és kirekesztettek voltunk. Sok törvény volt, amivel korlátoztak bennünket. Az első törvény az volt, hogy zsidók nem vásárolhatnak ingatlant, a második, hogy nem kereskedhetnek semmilyen áruval, a harmadik, hogy nem járhatnak iskolába, a negyedik, hogy nem dolgozhatnak ott, ahol akarnak, vagyis egyáltalán nem volt munkájuk [*Zsidóellenes rendelkezéseket már 1940-ben is hoztak, de a német megszállás után a zsidókat sújtó rendelkezések sora jelent meg Jugoszláviában is. Lásd: zsidótörvények Jugoszláviában. – A szerk.].* Aztán anyám megalakított egy kis csoportot a Zsidó Kulturális Központban, ott ugyanis volt telefon. Azok a tagok, akik munka nélkül maradtak, hozzá fordultak, ő pedig megpróbált szerezni nekik valamilyen munkát. Szerbek is jöttek munkásokat keresni hozzá. Én kőműves lettem, és Haim Ervin

baráttal dolgoztam együtt, aki szakmája szerint nyomdász volt. Házak renoválásán segédkeztünk. Mindenki azt csinálta, amit tudott, olyan munkát vállalt, amelyet talált, nem válogattunk. De ez nem tartott sokáig, hamarosan megkezdődtek a behívások munkaszolgálatra, ez ugye kényszermunkát jelentett.

Amint megérkeztek a megszállók, kötelezték bennünket, hogy nagy összegű kártérítést fizessünk a magyar hadseregnek, hogy miért, azt nem tudom [*Braham szerint Bajor Ferenc, a város katonai parancsnoka azzal az indokkal vetette ki a váltságdíjat, „mert nem járultak hozzá a magyar ügyekhez a jugoszláv megszállás alatt”. Eredetileg 48 órán belül kellett volna átadniuk a pénzt (Braham: id. mű, II. 51. oldal). – A szerk.*]. Az újvidéki zsidóknak összesen ötvenmillió aranydinárt kellett összegyűjteniük, ennyi pénz azonban természetesen nem volt. Amikor Jenő nagybátyám meghallotta, azt mondta: „Újvidéken nincs ennyi pénz”, és ez volt az igazság. Én voltam a legfiatalabb tagja annak a csoportnak, amelyik a pénzt gyűjtötte. A zsidó hitközség tagjaitól harminchétmilliót gyűjtöttünk össze, részben pénz, ház, kötvény, részben bankszámla formájában. A lényeg, hogy harminchétmillió dinárt fizettünk azért, hogy ne dobjanak ki Újvidékről, át a Dunán, az usztasáknak. Azt tudtuk, hogy az usztasák azonnal legyilkolnának.

Amikor először hívtak be minket munkaszolgálatra, hat hétig tartott a munka Újvidéken. Minden nap hattól délután négyig fizikai munkát végeztünk: a Dunánál a kikötőben voltunk rakodómunkások, aztán volt repülőtér kipakolás, területrendezés és területtisztítás. A katonák és a tisztek folyamatosan cukkoltak és kínoztak bennünket. Például volt, hogy a katonák elkaptak valakit, és kétórás kikötésre ítélték. A kezét a háta mögött összekötözték, és valamire föllógatták úgy, hogy a lába épphogy súrolta a talajt. Maximum tizenöt percig lehetett bírni, utána elájult az ember. A katonák ekkor letették a földre, leöntötték vízzel, és miután magához tért, kezdték előlről az egészet. Megverni soha nem vertek meg bennünket.

Amikor letelt a hathetes munkaszolgálat, apám irodájába mentem dolgozni, de kezdtek ott is rosszul bánni velem, néhány korábbi alkalmazott, akik nem ismertek, valószínűleg ők mindenkivel rosszul bántak. Végül ismerősök tanácsára Pestre mentem dolgozni. Miska nagybátyámnál laktam. Pesten akkor még lehetett dolgozni, úgyhogy délelőttönként építkezéseken dolgoztam, este pedig a rokonaimmal, Pistával és Jancsikával voltam, mindenhová elmentünk, annyit mulattunk, amennyit csak bírtunk.

A családom egy darabig még megvolt itt, Újvidéken; nem mehetek ki az utcára, és nem jelenhettek meg nyilvános helyen [*A kijárási és a gyülekezési tilalom nem csak a zsidókra vonatkozott, hanem minden újvidéki lakosra, de csak 1942 januárjában. Újvidéken gyakorlatilag rendkívüli állapotot vezettek be. „Elrendelték a kijárási tilalmat este 6 és reggel 8 között, ...; rendkívüli eseteket (...) leszámítva, senki vasúton el nem hagyhatta a várost; senki a városba be nem léphetett, ...; minden üzletet zárva kellett tartani, kivéve az élelmiszerboltokat, amelyek reggel 8-tól este 6-ig tarthatnak nyitva; tilos minden közlekedés, ...; tilos rádiót hallgatni; minden templomot, imaházat zárva kell tartani; tilos a klubok látogatása vagy magánszemélyeknél tartott összejöveteleken való részvétel; az ablakok legyenek csukva és elfüggönyözve” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, I. 176. oldal). – A szerk.*]. Anyám otthon maradt, nem vezethette az óvodát, ahol eddig dolgozott, tehát már nem is dolgozhatott. A végén meg is semmisítették az egészet.

Októberben megkaptam a behívót, hogy jelenjek meg a katonaságnál. Amint megjelentem, azonnal beosztottak az ötödik munkaszolgálatos zászlóaljhoz Hódmezővásárhelyen, és ettől kezdve, 1941. október tizenharmadikától egészen a háború végéig munkatáborokban voltam. Különböző táborokban voltam Magyarországon, Erdélyben, Kárpátalján, Észak-Magyarországon, az elfoglalt korábbi Csehszlovákiában [*vagyis Kárpátalja Csehszlovákiához került részén*], Baján. 1943 júniusában hajóval deportáltak Szerbiába, a bori bányába, és itt maradtam a háború végéig, körülbelül másfél évet [lásd: munkaszolgálat (musz). Borról lásd még: Csapody-Pavic]. A tábor német irányítás alatt állt, az őreink magyar katonák voltak. Itt voltam ugyanazon a helyen a legtovább. A TODT szervezetnél dolgoztam, körülbelül hétezer zsidó volt ott Magyarországról és a magyarok által elfoglalt területekről.

Tudtam kommunikálni a családommal, amíg életben voltak, 1942. januárig. Voltak ilyen rózsaszín [*tábori*] levelezőlapok, amit egyszer-kétszer egy hónapban lehetett küldeni, ha volt kinek. Az elején, amikor Magyarországon voltam, és a szüleim még éltek, kapcsolatban voltunk. A szüleim és az öcsém 1942. január huszonharmadikán haltak meg az újvidéki vérengzés alatt.

Az újvidéki vérengzés három napig tartott. A házunkból mindenkit meggyilkoltak a vérengzés alatt, mégpedig a házunk előtt, az utcán. Csupán két kisbaba menekült meg, Kerényi Sándor és Goldstein Gyurika. A szolgálók párnába rejtették őket, és így menekültek meg. Később rokonok vették őket magukhoz. Gyurika először újvidéki rokonokhoz került, aztán Budapestre, Miska nagybátyámhoz. Itt élt 1956-ig, amikor Amerikába ment. Betegségben meghalt, nem tudom, mikor.

A vérengzés három napja alatt Újvidéken tilos volt mindenféle gyülekezés, nyilvános helyen is, az otthonokban is. Minden bolt bezárt; a városban nem működött a közlekedés, a telefonvonalakat elvágták, és tilos volt rádiót hallgatni. Az első két napon körülbelül húsz embert öltek meg. Sajnos, a magyar hatóságok kevesellték az áldozatok számát, úgyhogy elrendelték a folytatást. Így az utolsó napon a vérengzés a Mileticeva utcából indult, abból az utcából, ahol laktunk. Az egész családomat meggyilkolták a ház előtt, ahol laktunk, csakúgy, mint az utca összes többi lakóját. Aztán a magyar katonák fogták a holttesteket, és a Dunába dobták őket. Azon a napon mínusz harminc volt Újvidéken, és a Duna be volt fagyva. Az emberek nagy részét elhajtották az otthonukból, és a dunai strandon mészárolták le őket. Négyesével kellett felsorakozniuk: férfiaknak, nőknek, gyerekeknek. Megparancsolták nekik, hogy vetkőzzenek le, és aztán arra kényszerítették őket, hogy a nagy lékhez menjenek, amit a magyar katonák vágtak a jégbe. Aztán lelőtték őket, és a holttestüket a jég alá dobták. Ezeket szemtanúktól tudom. Ma nyolcszázhuszonnyolc olyan zsidó áldozatról tudunk, aki az újvidéki vérengzésben halt meg [*Braham az alábbi „statisztikai összefoglalást” közli a délvidéki (Újvidék, Óbecse /200 fő, köztük kb. 100 zsidó/, Szenttamás, Zsablya /itt kb. 1400 embert gyilkoltak le/, Csurog /kb. 1800 áldozat, köztük mintegy 100 zsidó/, Boldogasszonyfalva, Gyurgyevo-Mozsor, Sajkásgyörgye, Titel /35 zsidó Titel 36 főnyi zsidó lakosából/, Temerin, Tündéres, Dunagárdony) vérengzésekről: „A délvidéki vérengzéseknek 3309 személy esett áldozatul, köztük 141 kisgyerek, 299 asszony s öreg. Az áldozatok között 2550 szerb és körülbelül 700 zsidó volt. Egyedül Újvidéken 879 embert gyilkoltak le, köztük 53 nőt és gyereket, 90 idős személyt. Az újvidéki áldozatok sorában volt 550 zsidó, 292 szerb, 13 orosz ..., valamint 11 magyar” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, I. 174–186. oldal.) A 3309 fő a bíróság elé állított 15 magas rangú tiszt tárgyalásán szerepelt az áldozatok számaként. Más források szerint ennél sokkal-sokkal magasabb volt az áldozatok száma. – A szerk.].*

Az újvidéki közeli rokonaim közül tizennégyet öltek meg (kilencet az újvidéki vérengzés során), és még húsz további rokont. Ez összesen harmincnégy ember a családomból, aki a második világháborúban pusztult el. Az újvidéki vérengzés után nem maradt ott egyetlen rokonom sem, akinek írhattam volna. Csak Miska nagybátyámnak és a nagyanyámnak írtam Pesten. Nagyanyám 1944 áprilisáig Pesten maradt, amikor a lányával [özv. Lukács Rudolfné Feith Beska] együtt Auschwitzba deportálták őket *(Budapestről nőket ekkoriban ritkán deportáltak Auschwitzba, hacsak nem internálták előbb őket. 1944 áprilisában a kistarcsai internálótáborból kerülhettek budapesti lakosok Auschwitzba, vagy esetleg olyanok, akiket a német megszállás napján, az utcán összeszedtek, és így kerültek toloncházba stb. Rákospalotáról 1944 nyarán deportálták a zsidókat.- A szerk.)* Miska nagybátyám és a nővére, Mancika Pesten maradt valamilyen spanyol házban, ami a spanyol nagykövetség védelme alatt állt; a spanyol nagykövetség kibérelt egy házat azoknak, akiknek spanyol papírjaik voltak. A nagybátyám, a családja és a nagynéném valahogyan szereztek ilyen papírt, és nem vitték el őket. A követség emberei gondoskodtak róluk, úgyhogy nem nagyon jártak ki. Több zsidó menekült meg így [Angel Sans Briz, aki 1944-ben spanyol nagykövet volt Budapesten, Madridhoz folyamodott a Budapesten lakó spanyol zsidók megmentése ügyében. 500-700 menlevelet adott ki, és jóváhagyta több tucat spanyol ház létesítését Budapesten. A háború végére több mint 3 ezer zsidó menekült meg a spanyol követség papírjaival. - A szerk.].

Emlékszem a felszabadulásom napjára, ami 1944. október harmadikán volt a bori bányában. Mivel építésvezetőként dolgoztam ott, a németektől engedélyt kaptam arra, hogy mozoghassak a táboron kívül. Ez egyfajta igazolvány volt. Szeptember végén a táborban nagy fejtelenség uralkodott, mert a katonák első csoportja elhagyta már a tábort Fölmértem hogy többé nem fogják megengedni, hogy elhagyjam a tábort, úgyhogy magamhoz vettem az irodából, ahol dolgoztam, a hamis igazolványokat és más dokumentumokat is. Amikor kiléptem az irodából, az őr megállított, átkutatott, és megtalálta a papírokat. Fogdába kerültem, de szerencsére a hadbíró már nem volt ott, visszament Magyarországra. A katonák a börtönben normálisan bántak velem. Az utolsó napon átvittek Gailbe, ami a táboron belül volt.

Farkas Juda barátomat néhány olasszal együtt szintén ebbe a táborba küldték munkára, ők törték fel az ajtómat, és eresztettek ki. Utána Juda barakkjában rejtőzködtem; a barátok rejtegettek egy ágyban. Miután a hadsereg elhagyta a bori bányát, a tábor más lakóival együtt átvettük a tábor irányítását. Aztán, amikor a tábor kigyulladt, sikerült elmenekülnünk a tűz elől, és szétszóródtunk a városban. Jelentkeztem az első szembejövő partizánegységnél, mivel voltak barátaim a partizánoknál, ők elhelyeztek az egyik partizánegységnél, ahol azonnal partizán lettem, és néhány nap múlva a partizánegység vezetőihez hívtak. Attól kezdve a vezetőségnél maradtam, és különféle munkákat végeztem. A hadseregben tiszt voltam, és még tíz évig ott maradtam.

Farkas Juda és az öccse, Mendi nagyon jó barátaim voltak. Ugyanazokba a munkatáborokba küldtek engem, ahová őket is. Mindketten Adán születtek, ugyanabban a városban, ahová a feleségem való. Juda velem volt a partizánegységnél is. Juda ma már a rokonom, mert feleségül vette a feleségem unokahúgát. Ma Izraelben élnek.

Amikor a háború után először mentem vissza Újvidékre, emlékszem, azonnal vissza akartam menni Belgrádba, a hadsereghez. Újvidékre egy katonai dzsippel érkeztem. Váratlanul összefutottam egy barátommal a táborból. Nála maradtam néhány napra. Lassacskán találtunk néhány ismerőst, akik meséltek a történekről, de a rokonaim közül senkit sem találtam. A lakásunkat kifosztották;

idegenek laktak benne.

Az újvidéki emberek nagyon rendesen viselkedtek velem, meghívtak a városházára, és följánlottak egy lakást vagy házat, de más házát vagy lakását sem fogadhattam el, amikor nekem megvolt a sajátom. Később, amikor áthelyeztek Újvidékre, katonaként sikerült visszaszereznem a házunkat, először csak egy részét, aztán egyre többet és többet, míg végül visszakaptam az egész házat. Ez a Karadzic utcai ház [*Vagyis az a ház, ahova a Schosberger cég is költözött 1927-ben, és ahol az apai nagymama is lakott. – A szerk.*], és erősen kétlem, hogy valaha is visszakaptam volna, ha nem lettem volna a hadseregnél. A család tulajdonát széthordták, csak a bútor néhány darabját találtam meg, de sem a szőnyeget, sem a zongorát, semmi ilyesmit.

A háború után a barátaim főleg zsidók voltak, elsősorban azok, akik visszatértek a zsidó hitközségbe, de volt néhány nagyon jó barátom, aki nem volt zsidó. Főként a munkahelyemen ismerkedtem meg velük, és még ma is jóban vagyunk. A zsidó barátaimmal leginkább a zsidó hitközségben jártunk össze; itt megtartottunk minden zsidó ünnepet, a nem zsidó ünnepek közül pedig csak a szilvesztert. Voltak olyan barátaink is, akikhez eljártunk látogatóba, vagy ők jöttek hozzánk, vagy együtt mentünk hangversenyre, moziba, színházba vagy előadásokra.

A második világháború után Újvidék főrabbija doktor Kis volt. Amikor elkezdődött a háború, visszamenekült Budapestre. A háború után egy időre visszatért Újvidékre. Utána visszament Budapestre, ahol a lánya élt, és ott is halt meg. Azóta nincs itt rabbink, de az ünnepi és a sábeszi istentisztelet megtartották azok a tagok, akik tudták, hogyan kell vezetni. A háború után Újvidékről sok zsidó vándorolt ki Izraelbe, úgyhogy mivel nem volt már elég résztvevő, az istentiszteletet inkább a zsidó hitközség nagytermében tartottuk meg.

Az ünnepeket ma is a hitközségen tartjuk; meghívunk egy házánt Belgrádból vagy Szabadkáról, néha eljön egy belgrádi rabbi is, néha pedig az egyszerű, hagyományos módon ünnepelünk. Általában a gyerekek a gyerekklubból összeállítanak egy darabot, ami megfelel az adott alkalomnak, vagy pedig úgy ünnepelünk, hogy tartunk egy előadást az ünnepről.

A feleségemet Schosberger Ágnesnek, becenevén Ágikának hívják [*A Centropa Schosbergerrel Ágnessal is készített interjút. – A szerk.*]. Adán született 1926-ban [*Ada – nagyközség volt Bács-Bodrog vm.-ben, 1891-ben 11 100 (81% magyar, 19% szerb), 1900-ban 12 100 (82% magyar, 18% szerb; vallásfelekezet szerint 79% római katolikus, 16% görögkeleti, 4% izraelita), 1910-ben 12 500 (84% magyar, 16% szerb) lakossal. Trianon után a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. – A szerk.*]. A Neuberger családból származik. Ágika apját Neuberger Miksának hívták, édesanyját Brandeis Bertának. Miksa üveg- és porcelánkereskedő volt. Ágika családja ortodox zsidó család volt. Kóserül étkeztek, nagyon vallásosak voltak, és rendszeresen eljártak a zsinagógába. Megtartották az ünnepeket, péntek este gyertyát gyújtottak, sütöttek bárheszt, és az üzletük zárva volt sábeszkor [lásd: szombati munkavégzés tilalma].

Amikor elkezdődött a [második világ]háború, Ágika akkor fejezte be a középiskolát [*Mint a Schosberger Ágnessal készített interjúból tudható, a polgári iskolát fejezte be. – A szerk.*]. A háború alatt Csehszlovákiában volt táborban [*Schosberger Ágnes Strasshofban, ill. különböző ausztriai munkatáborokban volt. – A szerk.*]. Mikor a katonai szolgálatomat töltöttem Nišben, a katonai főparancsnokságon megismerkedtem Jelena Viculinnal, született Hoffmann lánnyal. Az adai rabbi lánya volt, és az én Ágikám barátnője. Ő hozott össze minket. Először Belgrádban találkoztunk, a

Moszkva hotelben. Azonnal összebarátkoztunk, és Ágika hamarosan meghívott Adára, és nem sokkal utána el is jegyeztük egymást.

1948-ban házasodtunk össze, Adán. Reggel megesküdtünk a városházán, és közvetlenül ebéd előtt volt vallásos esküvőnk is hűpével [lásd: házasság, esküvői szertartás], a házuk hátsó udvarában. Egy előimádkozó vezette a szertartást, nagyon sok ismerős volt az esküvőn, olyanok, akik még a második világháború előttről ismertek minket, és voltak új ismerősök, barátok is. Elég nagy esküvőnk volt.

Ágika egész életében háztartásbeli volt. 1950-ben megszületett Josip fiunk, ekkortól kezdve csak vele foglalkozott.

Néhány barátom kivándorolt Izraelbe. Ágikával mi is gondolkodtunk rajta. Jelentkeztünk is, de a katonaságtól nem kaptam engedélyt, úgyhogy nem tudtam elmenni. Miután otthagytam a katonaságot, valahogy elmúlt az ideje... Nagyon sajnálom, hogy nem mentünk ki Izraelbe. Különböznél pedig Ágika édesanyja, nagynénje és nagybátyja is velünk lakott; ők már idősek voltak, nem akartak elmenni Újvidékről. Nem tudták elhagyni a szülővárosaikat, Adát és Óbecsét.

Mindvégig kapcsolatban maradtunk a barátainkkal Izraelben, és gyakran meglátogattuk őket. A feleségemmel néhány évente elmentünk Izraelbe, amennyiben találtunk szállást, és pénzünk is volt az utazásra. 1990-ben a Jad Vasem múzeum meghívott, és kitüntettek egy díjjal, az Arany Menórával, amit a korábbi években végzett munkámért kaptam. Adatokat gyűjtöttem a holokausztban elpusztult vajdasági zsidókról és a zsidó életről Szerbiának ezen a részén. Körülbelül tizenkilencezer zsidót öltek meg a Vajdaságban, és 1989-re körülbelül tizenötezerről volt adatom. Mára még hosszabb ez a lista. Számomra ez volt a legnagyobb díj a zsidó munkámért. Még egy díjat kaptam a munkámért 2001-ben, azért, hogy a vajdasági zsidó életről mentettem meg adatokat. Ezt a díjat Újvidék városától kaptam, és a polgármester adta át.

Először 1972-ben jártam Izraelben. A vajdasági zsidók hivatalos delegációjával voltam. A látogatás apropója az újvidéki és vajdasági vérengzések harmincadik évfordulója volt. Nagyon hivatalos volt, Izrael Állam elnöke fogadott bennünket, és a Knesszetbe is ellátogattunk. Utoljára 1993-ban voltunk Izraelben, amikor az unokáim, Eli és Dina egy évig Izraelben laktak, és mi meglátogattuk őket. Jó viszonyban voltunk a konzullal, és később a jugoszláviai izraeli nagykövetséggel is. Meglátogattak itthon is, és fölkeresték a hitközséget is.

A jugoszláviai hivatalos politika negatívan ítélte meg az izraeli háborúkat. Mi, vagyis a Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetségének vezetősége, aminek én is tagja voltam, próbáltunk javítani ezen. Nahum Goldman gyakran eljött, neki jó kapcsolatai voltak Tito marsallal is, és rajta keresztül igyekeztünk jobb kapcsolatokat teremteni Izraellel [*Nahum Goldman (1894–1982) közreműködött a Zsidó Világkongresszus megalapításában (1936), ő volt végrehajtó testület első elöljárója, majd éveken át volt a szervezet elnöke. – A szerk.*]. A diplomáciai kapcsolatok egyoldalú felmondása Izraellel azonban nem nagyon érintett minket, folytattuk a munkát, egyszerűen csak éppen nem volt nagykövetségünk Belgrádban, csak Budapesten, Bécsben és Belgiumban kaptunk vízumot.

A háború után még tíz évig a katonaságnál maradtam. Katonai projekteken dolgoztam, katonai berendezéseket építettem. A katonaságnál töltött időszak után a Neimar építési vállalatnál dolgoztam, Újvidéken, öt évig. Itt építésvezető voltam, elég jó állás volt. Később fölkertek, hogy

vállaljam el az újvidéki posta (PTT) építési osztályának vezetését. Huszonnégy évig voltam osztályvezető a PTT-nél, míg nyugdíjba nem mentem.

A családomban mindenki annyira volt vallásos, mint én. Apámnak megvolt a helye a zsinagógában, vele párhuzamosan, fölötte [*vagyis a karzaton*] volt az anyámé; én apám mellett ültem. Leginkább a nagyünnepeken mentem zsinagógába, néha péntek este is, de szombaton csak nagyon ritkán. Később is végig aktív voltam, talán az újvidéki zsidó hitközség legaktívabb tagja. Tíz évig én voltam a hitközség elnöke, 1964-től 1975-ig, és negyven éven át voltam a Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetségének vezetőségi tagja.

Soha semmilyen pártnak nem voltam tagja, és nem vettem részt a politikában. A kommunizmus időszakában voltak gondjaim abból, hogy zsidó vagyok. El akartak bocsátani a postától, gondolom, a miatt, hogy a hitközség elnöke is voltam. De panaszt tettem, és akkor elhalasztották a döntést. Végül is, továbbra is a hitközség elnöke maradtam, és megtarthattam a munkámat is.

Amikor a régióban elkezdődtek a politikai változások, már nyugdíjas voltam. 1981-ben mentem nyugdíjba. Közben több könyvet is írtam, amit a kormány támogatott, és segített kiadásukban. Az újvidéki zsidóság történetéről írtam, és írtam egy könyvet a vajdasági zsinagógákról is. Minden könyvemet kiadták, és elismerést is kaptam.

Sajnos, a kommunizmus bukása nálunk nagyon problematikus volt. 1989-ben egy önkényes kormány jött, ami semmivel sem volt jobb, sőt inkább rosszabb volt, mint az elődje. 2000 előtt a helyzet nagyon rossz volt. Sokakat behívtak katonának, a frontra küldték őket, esztelen háborúkat vívtak, sok ember vesztette életét és vagyonát, de mi megint kibírtuk, és túléltek.

A zsidó hitközség éjjel-nappal dolgozott, sok segítséget kaptunk, és néha mi is tudtunk másokon segíteni. Igen kellemetlen volt, nehéz, az emberek inkább elmenekültek Jugoszláviából, nem akartak háborúba menni, mert nem tudták, miért harcolnak, nagyon rossz volt. Sajnos az ilyen zavargásokban mindig akad valaki, aki előáll az antiszemita eszmékkel. Antiszemita műsorok jelentek meg a televízióban. Ez ellen mindannyian (magamat is beleértve) küzdöttünk. Aztán ahogy rendeződött a helyzet, megritkultak az ilyen műsorok. De nagyobb volt itt az antiszemitizmus az utóbbi tizenkét évben, mint az előző ötven évben. Például a könyvesboltokban még mindig lehet kapni antiszemita könyveket... Tito rezsimje alatt volt Izrael-ellenesség, de nem volt antiszemitizmus, bár az Izrael-ellenesség ugyanaz, mint az antiszemitizmus, csak más formában, hiszen nem ellenünk, itt maradt zsidók ellen irányult.

A kommunizmus bukása után sok zsidó visszatért a hitközséghez. Én személy szerint soha nem haboztam, mindig zsidónak vallottam magam. A háború alatt, a táborokban, a háború után, a kommunizmus alatt és utána mindig is zsidó voltam, a zsidó hitközség aktív tagja.

Amíg én voltam a zsidó hitközség elnöke, háromszáz tagunk volt, ma már több mint hatszáz van. A zsidó élet Újvidéken ma sokkal pezsgőbb, mint azelőtt volt. Ez azért van, mert felnőtt egy új generáció, amelyik átvette tőlünk a kezdeményezést. Meg vagyok velük elégedve, mert nagyon aktívan, optimistán dolgoznak, a zsidó emberek identitását próbálják fenntartani. Sajnos nincs sok lehetőségünk a vallási nevelésükre, hiszen nincsen vallástanárunk, és az egész országban egyetlen rabbink van csak.